

УДК 393 (477)“375/1492”

Козлов М.М., Миколаївський державний університет ім. В.О. Сухомлинського

Козлов Михайло Миколайович (1975 р.н.). У 1997 р. закінчив історичний факультет Миколаївського державного педагогічного інституту, кандидат історичних наук, доцент кафедри філософських наук МДУ ім. В.О.Сухомлинського. Коло наукових інтересів – слов'янське язичництво.

Основи давньослов'янських космологічних уявлень – культ небесного бика Сварога-Тура

У даній статті розглядаються обряди та вірування наших предків дохристиянської доби, пов'язані з язичницькими богами Сварогом та Туром.

The traditions and beliefs of our ancestors of pre-Christian epoch, connected with such heathen gods as Swarog and Tur, are analyzed in this article.

На початку ХХІ ст. посилилась цікавість до вітчизняних стародавніх культів та традицій. І це не дивно, адже розвиток сучасної релігії та культури не уявляється можливим без грунтовного дослідження першооснови давньослов'янської ментальності, яка складалася протягом тисячоліть.

Уялення про Сварога та близького до нього Тура – уособлень небесного вогню та життєвої сили – невід'ємна частина загального язичницького світогляду, підґрунтя ментальних особливостей давніх слов'ян та інших індоевропейських народів, які складалися у дохристиянську епоху. Тому актуальність цієї теми не викликає ніякого сумніву. Реконструкція уявлень наших предків, пов'язаних зі Сварогом та Туром, – головна мета даної статті. В ній вперше порівняні культури Сварога – творця небесного світла з культом іншої східнослов'янської міфологічної істоти – небесним биком Туром.

В історичній науці існують різні погляди на функцію Сварога. У дослідженнях слов'янського язичництва кінця XVIII – початку XIX ст. Сварог ігнорується. Лише представники міфологічної школи звернули увагу на етимології цього бога. Так, О.М.Афанасьев порівняв ім'я божества “Сварог” з санскритським “sur”, що означає “той, що блищить, світлий” та “svaru” (стріла) та пояснив бога як уособлення неба та сонячних променів [1].

І.Срезневський та М.І.Костомаров вважали, що Сварог – це один з епітетів та імен сонця, подібно до Святовіда, Радегаста, Яровіта, Даждьбога та ін. [2; 3]. Д.Щепкін висловив притуллення про зв'язок імені “Сварога” з чеським “svora”, що означає “кілька собак, зв'язаних разом”. Інше пояснення імені бога за Д.Щепкіним – це співставлення імені Сварога з давньослов'янським “свар” (“rīg”) у значенні “міцний”, “сильний”, бог з рогами, сильний бог [4]. На

думку Я.Є.Боровського, Сварог у дохристиянські часи символізував не лише сонце, а все небо, світло та тепло. Він був першобогом, тобто прабатьком усіх людей та богів [5]. Точка зору Я.Є.Боровського згодом була підтримана В.М.Зубарем та Ю.В.Павленком [6]. О.М.Рагов дійшов висновку, що Сварог у Х ст. був заступником ремісників, особливо ковалів [7].

Що ж стосується уявлень про бога Тура, то дослідники слов'янського язичництва або зовсім ігнорують його у своїх творах, або інтерпретують як уособлення літнього сонця, чоловічої сили, воно близьке до Велеса [8; 9].

Таким чином, історіографічний аналіз матеріалу щодо поставленої у даному дослідженні проблеми дозволяє дійти висновку, що в науці дотепер не існує єдиної концептуально-цілісної системи уявлень про погляди східних слов'ян-язичників відносно Сварога та Тура, отже, дана тема заслуговує на аналіз.

Культ небесного бога, від якого залежали вдача на полюванні і згодом прибуток у скотарстві, виник, вірогідно, у дослов'янську добу. У найдавніших частинах літописів деяких іndoєвропейських народів згадуються народні легенди про походження первих великих міст у місцевостях, на які вказує чарівний небесний бик-тур.

Так, в литовських “хроніках” розповідається легенда, за якою місцевий князь Гедимін, полюючи на Кривий горі, вбив великого тура і, радіючи з цього, назвав місце “Туровою горою”. На тому самому місці князю нібито приснився сон, де він бачив заливного вовка, в животі якого вило ще сто вовків. Язичницький жрець пояснив Гедиміну, що якийсь найбільший бог радить поставити на цьому місці велике місто, славне своїми людьми на увесь світ. Згодом князь побудував там місто Вільню – майбутню столицю Литви [10].

Схожі повідомлення знаходимо у слов'яно-молдавському літописі “Сказання вкратце о молдавских господарях”, де розповідається про початок виникнення Молдавії. За джерелом, волоський воєвода Драгож, полюючи на тура, знайшов чудове місце, де полювання закінчилось вдачею. Далі розповідається: “И приведе им от бога в серце мысль, дабых разсмотрели себе на питательство место и вселися тут” [11].

В обох випадках засновник майбутнього славного міста потрапляє до сакральної місцевості, полюючи на тура, а згодом отримує пораду від бога збудувати селище в даному місці. В цих

письмових джерелах тур виступає одночасно в трьох іпостасях. Він приводить головного героя до священного місця, виступає в ролі будівельної жертви, а згодом у вигляді “найбільшого бога” – радника.

Про наявність у давніх слов'ян VI ст. якогось небесного бога – володаря над усіма, від якого залежали життя та смерть людей і якому приносили в жертву биків, повідомляє у своїй “Війні з готами” візантійський хроніст Прокопій Кесарійський [12].

Деякі атрибути бога-бика існували у солярних богів полабських слов'ян. Дітмар Мерзенбурзький, наприклад, пише, що в селищі Редераріум Сварожич бог неба та світла мав храм з дерева, який підтримувався в основі рогами биків [13].

У Саксонській Хроніці описується ідол іншого полабського бога сонця та війни Радегасті, храм якого знаходився у Ретрі. За даними автора даного джерела, ідол замість голови мав щит, на якому була зображена бича голова. В жертву цьому богу, за даними Герольда, приносили биків та овець [14]. Оттон Бамберзький свідчить, що в головному храмі міста Ієцина зберігалися роги турів, прикрашені коштовними каміннями [15].

У східних слов'ян іпостассю загальнослов'янського бога-бика – уособлення світла – був Сварог. На цю думку наштовхує етимологія даного бога. Так, згідно з гіпотезою Д.Щепкіна, ім'я Сварога пов'язано з уявою про могутнього небесного звіра з рогами (“svar” з санскр. – “небо”, “rīg” – сила, міцність) [16]. У слов'янській мові ріг також згадується звичайно як сила. Тобто ім'я бога Сварога можна пояснити як “могутній небесний звір з рогами, небесний бик”.

У Хроніці Іоанна Малали, яка увійшла до складу Іпатіївського літопису, згадується східнослов'янське язичницьке божество – прабатько богів Сварог. Даний бог згідно з джерелом асоціюється з грецьким Гефестом, який нібито навчив людей кувати зброю та був заступником моногамного шлюбу і родини. Сварог згідно з “Хронікою” був батьком Даждьбога – бога Сонця: “Солнце есть снь сварогов, еже есть Даждьбог” [17]. Цікаво, що у “Слові о полку Ігоревім” слов'яни називаються “даждьбожими онуками”, тобто правнуками Сварога.

Сварог традиційно зближується з іншим важливим загальнослов'янським богом Сварожичем

– уособленням вогню та світла. Таким чином, Сварог – небесний бик – у східних слов'ян був богом неба та світла, пращуром людей та богів, уособленням світового порядку. Про широке розповсюдження загальнослов'янського культу Сварога свідчать назви російських місцевостей Сваружево, Сварить, кашубська область Swart-Swartuuno, польське місто Swartyszewo [18].

На жаль, окрім Іпатіївського літопису, у жодному іншому письмовому джерелі не зустрічається ім'я Сварога. Можливо, що цей факт пов'язаний з тим, що в “Хроніці Іоана Малали” згадується не ім'я бога, а лише один з його епітетів, а справжнє ім'я – Тур. На цю думку наштовхує, окрім етимології обох божеств, близьке розташування топонімів з назвами, схожими на ім'я “Сварог” та “Тур”. Так, в північно-східній Русі існують поселення з назвами Сваружево, Сварить недалеко від озер з назвами Волотур, Волове Око, Турово.

Дикий бик-тур у давніх слов'ян був уособленням сили та мужності. Отже, не вигадково Новгород-Сіверський князь Всеволод Святославович був названий у “Слові о полку Ігоревім” “буй-туром”. Відомо, що в Києві на Подолі існував язичницький храм “Турова божниця” [19]. Про широке розповсюдження культу Тур – дикого бика – у східних слов'ян свідчить і існування на Київській Русі міста Турова – одного з найбільш впливових східнослов'янських політичних та суспільно-економічних осередків.

Обрядові дії на честь бога тура згадуються авторами літописів та хронік XVI-XVIII ст. Слов'янська вставка до “Лівіотеки” (джерело XVI ст.) називає Тур язичницьким богом, якого поминають під час свята Коляди [20]. Про поклоніння богу Тур згадує і “Синопсис” Інокентія Гізеля: “До сього на тих же своїх законопротивних зборищах і якогось Тур – сатану та інших богомерзьких скаред споминають” [21].

Як свідчать дані джерела, Тур був пов'язаний зі святом сонця – немовляти Коляди – та мав виняткову популярність у східнослов'янських народів навіть в XIX ст.

Російський дослідник XVIII ст. М.Д.Чулков стверджував у своїй ”Абевеге русских суеверий”, що він безпосередньо був свідком поклоніння богу Тур у народному середовищі, і розповідає, що дане божество вшановували під час Семіка, та при цьому присутні чоловіки об’їдаються та напиваються, а жінки гублять сором [22].

Семік, або Русалчин тиждень, – час вшанування пам'яті самогубців або пращурів померлих не своєю смертю, під час якого наші предки проходили загиблих “упирів” послати їм дощ та добрий врожай. Хмільні оргістичні бенкети були обов'язковою частиною колишніх східнослов'янських поминальних свят. Можливо, що культ Тура був пов'язаний не тільки з небесним світом, а також з уявою про смерть та майбутнє відродження людей.

Аль-Масуді свідчить, наприклад, що давні слов'яни спалюють корів під час поховань своєї знаті [23]. Дані Аль-Масуді підтверджують також свідчення Ібн-Фадлана, який стверджував, що під час поховання знатного руса були забиті також корова та бик [24].

Письмові джерела нібито знаходять підтвердження з боку даних археології. У похованнях східнослов'янської знаті доволі часто зустрічаються залишки корів. Крім того, при розкопках другого Збручського святилища були знайдені залишки дитини у безпосередній близькості до кісток теляти (ноги теляти розташовувалися копитами до дитячого черепа) [25]. Таке розташування залишків теляти та дитини дозволяє трактувати їх як символ відродження дитини, гарантію її майбутнього життя.

Великий інтерес викликають також у світлі даної проблеми турячі роги з кургану Чорна Могила, на яких був зображеній стародавній міф про життя та відродження людини.

На рогах був зображений Коцій Безсмертний, який гине від своєї стріли, а також жінка, собака, великий птах (вірогідно, півень) та два грифони. Коцій Безсмертний – це типовий представник “кістяного антисвіту”, але разом з тим він, як свідчать східнослов'янські чарівні казки, має свого двійника – “антикощія” – свою смерть, яка знаходиться на “морі-океані, острові Буяні, дубі і т.ін.”, тобто небесному світі. Зустріч Коція Безсмертного зі своїм двійником (якого символізує стріла) приводить у чарівних казках до смерті даної міфологічної істоти.

Смерть похованого мерця у кістяному світі повинна привести до антидії у його протилежності – світі живих, тобто народження живої людини. Пес та півень (вогневий птах) – це скоріше всього провідники до іншого світу, а також тотеми – пращури головного героя, який веде боротьбу з Коцієм Безсмертним. Два грифони символізують віковічну боротьбу добра та зла, смерть та відродження. Разом з тим півень

(віщий птах) як один із символів сонця та небесного вогню пропонує на цій картині відродження людини подібно тому, як кожен ранок він “допомагає” народжуватися сонцю. Таким чином, можливо зробити висновок, що на турячих рогах був зображеній міф про відродження людини.

Зв’язок великої рогатої худоби з поховальним культом та уявою про потойбічний світ простежується і на рівні народних обрядів та звичаїв XIX та XX ст. Так, у східних слов’ян існував звичай дарувати корову попові або бідняку після похорон. В Україні та у західних слов’ян вірять, що велика рогата худоба оплакує смерть свого

Література

1. Поэтические воззрения славян на природу: В 3 т. – М., 1865. – Т. 1. – С. 129-130, 145.
2. Срезневский И. О языческом веровании древних славян в бессмертие души // Журнал Министерства народного просвещения. – 1847. – № 39. – С. 7.
3. Костомаров М.І. Слов’янська міфологія. – К.: Либідь, 1994. – С. 202.
4. Щепкин Д. Об источниках и формах русского богословия – Вып. 2. – М., 1861. – С. 56.
5. Боровский А.Е. Мифологический мир древних киевлян. – К.: Наукова думка, 1982. – С. 12.
6. Зубарь В.М., Павленко Ю.В. Херсонес Таврический и распространение христианства на Руси. – К.: Наукова думка, 1988. – С. 93.
7. Ралов О.М. Русская церковь в IX – первой трети XII вв. Принятие христианства. – М.: Наука, 1988. – С. 37.
8. Знойко О.П. Міфи кіївської землі та події стародавні. – К.: Молодь, 1989. – С. 132-133.
9. Чулков М.Д. Абевега русских суеверий // Сказание о чудесах. – Т. 1. – М.: Советская Россия, 1990. – С. 209.
10. Софонович Феодосій. Хроники з літописців стародавніх – К.: Наукова думка, 1992. – С. 176.
11. Славяно-молдавские летописи XV-XVI вв. – М.: Наука, 1976. – С. 57.
12. Прокопий из Кесарии. Война с готами. – М.: Политиздат, 1985. – С. 23-24.
13. Костомаров М.І. Слов’янська міфологія. – К.: Либідь, 1994. – С. 202.
14. Там само. – С. 203.
15. Жизнеописания Оттона Бамберского // Котляревский А.А. Собрание сочинений в 3 т. – СПб., 1893. – Т. 3. – С. 355.
16. Щепкин Д. Об источниках и формах русского баснословия. – Вып. 2. – М., 1861. – С. 57.
17. Полное собрание русских летописей – Т. 2. Илья-Борис летопись. – М.: Изд-во АНССР, 1962. – Стб. 278.
18. Фасмер Макс. Этимологический словарь русского языка – Т. 3. – М.: Прогресс, 1992. – С. 569.
19. Знайко О.П. Міфи кіївської землі та події стародавні. – К.: Молодь, 1989. – С. 132-133.
20. Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках И.И.Срезневского // Сборник Отделения российского языка и словесности. – СПб., б.г. – Т. 12. – Ч. 1. – С. 313-314.
21. Давня українська література. Хрестоматія. – К.: Освіта, 1996. – С. 177.
22. Чулков М.Д. Указ. соч. – С. 209.
23. Аль-Масуди. Золотые луга // Сказания мусульманских писателей о славянах и русских с половины VII до конца X в. / Собрание, перевод и объяснения А.Я.Гаркави. – СПб., 1870. – С. 136.
24. Ибн-Фадлан. Записки // Там само. – С. 98.
25. Тимошук Б.А., Русанова И.П. Второе Збручское (Крутиловское святилище) // Древности славян и Руси. – М.: Наука, 1988. – С. 83.
26. Славянская мифология: Энциклопедический словарь. – М.: Международные отношения, 2002. – С. 57-59.

хазяїна. У деяких областях свійські тварини на-віть супроводжують домовину з тілом хазяїна до церкви [26].

Таким чином, можна в цілому зробити висновок, що в уяві східних слов’ян існувало космологічне божество – небесний бик Сварог або Тур, прабатько людей і богів, пов’язаний зі всіма рівнями архаїчної світоуяви – небесним, земним та особливо підземним, потойбічним світом. Коріння даних уявлень сягають далекої палеолітичної доби та простежуються не тільки у східних слов’ян, а також у деяких інших індо-європейських народів.

Надійшла до редколегії 07.11.2003 р.